

# ALLO

Anke van den Borne

Uit het vormloze  
ontstaat  
**de vorm**



## De CHE, een voorbeeld

Kunst en creatief makerschap staan dichtbij persoonlijke ontwikkeling. Kunst en maken zet ik in mijn werk als trainer/coach in als middel om meer over jezelf en de wereld om je heen te begrijpen. Makerschap gebruik ik dus als een ingang om vragen te stellen, te onderzoeken, in beweging te komen en je volste potentieel te ontdekken en te ontwikkelen. Wat kan deze maakkracht betekenen voor de wereld buiten jezelf? In het contact met de ander, in de maatschappelijke en professionele context? De huidige maatschappij is continu in verandering en we kunnen niet meer voorspellen hoe ons werkveld er in de toekomst uit gaat zien. De complexe en dynamische vraagstukken waar we mee te maken hebben noodzaken ons om mee te veranderen. Ze vragen om onderzoekend vermogen, anders kijken, creativiteit en zelfsturing. Innovatie is daarbij het toverwoord. Niet alleen in het beleid van een organisatie, maar vooral ook bij de mensen die werkzaam zijn in deze organisatie. En welke betekenis kan maakkracht hierin hebben? In dit artikel onderzoek ik aan de hand van een praktijkvoorbeeld op de Christelijke Hogeschool Ede de kracht van makerschap, zowel voor de ontwikkeling van (aankomend) professionals, als van de organisatie zelf. Hoe kunnen kunst en makerschap daarbij van betekenis zijn? En hoe kan daarmee het innoverend vermogen van studenten, onderwijsprofessionals én van de organisatie worden vergroot?

De Christelijke Hogeschool Ede is een middelgrote Hogeschool met een breed palet aan opleidingen, variërend van social work, theologie tot bedrijfskunde. Binnen alle opleidingen staat het 'mens zijn' voorop: 'Hoe kun je van betekenis zijn voor een ander?'. Ook binnen de CHE is men zich bewust van de snelle maatschappelijke veranderingen en de noodzaak om studenten voor te bereiden hierop. 'Wie wil jij zijn voor de wereld van morgen?' is een thema dat centraal staat binnen alle studies. Weten wie je bent en zelf richting kunnen geven aan je professionele leven. Dat is, volgens de visie van de CHE, wat de toekomstige professional nodig heeft. Een groep docenten heeft daartoe een nieuwe, verbredende minor Art & Creativity ontwikkeld, buiten het reguliere onderwijsprogramma om. Door het aanwakkeren en ontwikkelen van makerschap willen ze studenten meer buiten de kaders van hun studie laten bewegen. Hen uitdagen om op een andere manier te kijken, denken, ervaren en doen om meer creativiteit te kunnen toepassen in hun toekomstige beroepspraktijk. Ze haken hiermee aan op landelijke ontwikkelingen rondom onderwijsvernieuwing met onderkenning van het belang van en aandacht voor bildung en 21e eeuwse vaardigheden in het hoger beroepsonderwijs.

Vanaf september 2018 ben ik vanuit het lectoraat Kunst & Professionalisering van de HKU als sparringpartner, trainer/coach betrokken bij het ontwerp, uitvoering en de doorontwikkeling van deze minor. De vraag aan mij is om studenten en het docententeam te begeleiden in de ontwikkeling van hun makerschap. Hoe vergroot je makerschap en creatief vermogen? Hoe creëer je ruimte en aandacht voor het belang van kunst en makerschap binnen de organisatie als geheel? Wat kan het muzische daarin bijdragen?

Samen met het docententeam ontwikkelen we het programma. Aan de hand van een driedaagse reis gaan studenten op zoek naar hun fascinaties en formuleren ze een onderzoeksvraag. Ze verzamelen materiaal rondom dit thema en starten met verbeelden, maken en experimenteren. Ze voeden hun maakproces met museum en theaterbezoeken. En leren kijken naar kunst vanuit het kunstfilosofische en -historische perspectief. Uiteindelijk werken ze op basis van hun individuele proces toe naar een eindproduct. We vragen studenten zich hierbij te focussen op het proces en het experiment, en juist niet zo bezig te zijn met een resultaat. Dit is een geheel andere werkwijze dan ze tot dan toe in hun studie gewend zijn. Ze betreden een *gebied waar woorden en redeneringen niet vanzelfsprekend zijn. Waar vorm niet gegeven is maar zal moeten ontstaan. Waar er meerdere stemmen zijn die allemaal waar zijn.* Het betekent het toelaten van onzekerheid, het loslaten van perfectionisme, faalangst en de overtuiging dat je niet creatief bent. Dit vraagt om een andere mindset. Met de muzische werkvormen die we studenten aanbieden spelen we hierop in.

We leren studenten anders kijken, ervaren en reflecteren en proberen hen zo te stretchen. Tijdens muzische intervisiebijeenkomsten werken we tegelijkertijd ook aan het vergroten van makerschap van de betrokken docenten.

Inmiddels heeft de minor twee jaar gedraaid. Het is interessant om er met elkaar op te reflecteren wat er nu gebeurt in het ontwikkelen van makerschap. Welke aspecten ervan zijn waardevol en waaraan dragen ze bij? Ik besluit hier al makende op te reflecteren aan de hand van een werkvorm die ik in mijn atelier gebruik en ook met studenten doe: de stemmenoefening (zie kader). Iedere werkdag start ik mijn dag met een stemmentekening. Ik teken 10 minuten zonder doel, waarbij ik tegelijkertijd de gedachten die in me opkomen opschrijf. Het tekenen zonder verwachtingen voelt als een fysieke vorm van meditatie. Een manier om uit het denken te gaan en in de maakmodus te komen. Om het resultaat te laten voor wat het is en het proces als een ontdekkingsreis te zien. Tegelijkertijd geef ik door bewust te benoemen wat ik doe, ervaar en hoor, ruimte aan de verschillende stemmen in mij. Stemmen die een mening hebben over het werk, die twijfelen of bemoedigen. Kritische, positieve of angstige stemmen. Stemmen die vragen stellen, die soms richting geven aan de vorm van mijn werk. Hierdoor ontstaat ruimte voor reflectie. Er ontstaan verschillende ingangen om naar mijn data te kijken. En het artikel groeit vanuit wat zich aandient: het artikel wordt gemaakt.

Hieronder doe ik er verslag van. Ik maak daarbij dankbaar gebruik van de data/stemmen die voortkomen uit (de begeleiding van) de studenten van de CHE en uit de gesprekken met collegadocenten en -kunstenaars. En natuurlijk van het proces van het schrijven van dit artikel zelf, de stemmen die ik daarin heb voorbij zien komen. Waar ontmoeten al deze stemmen elkaar?

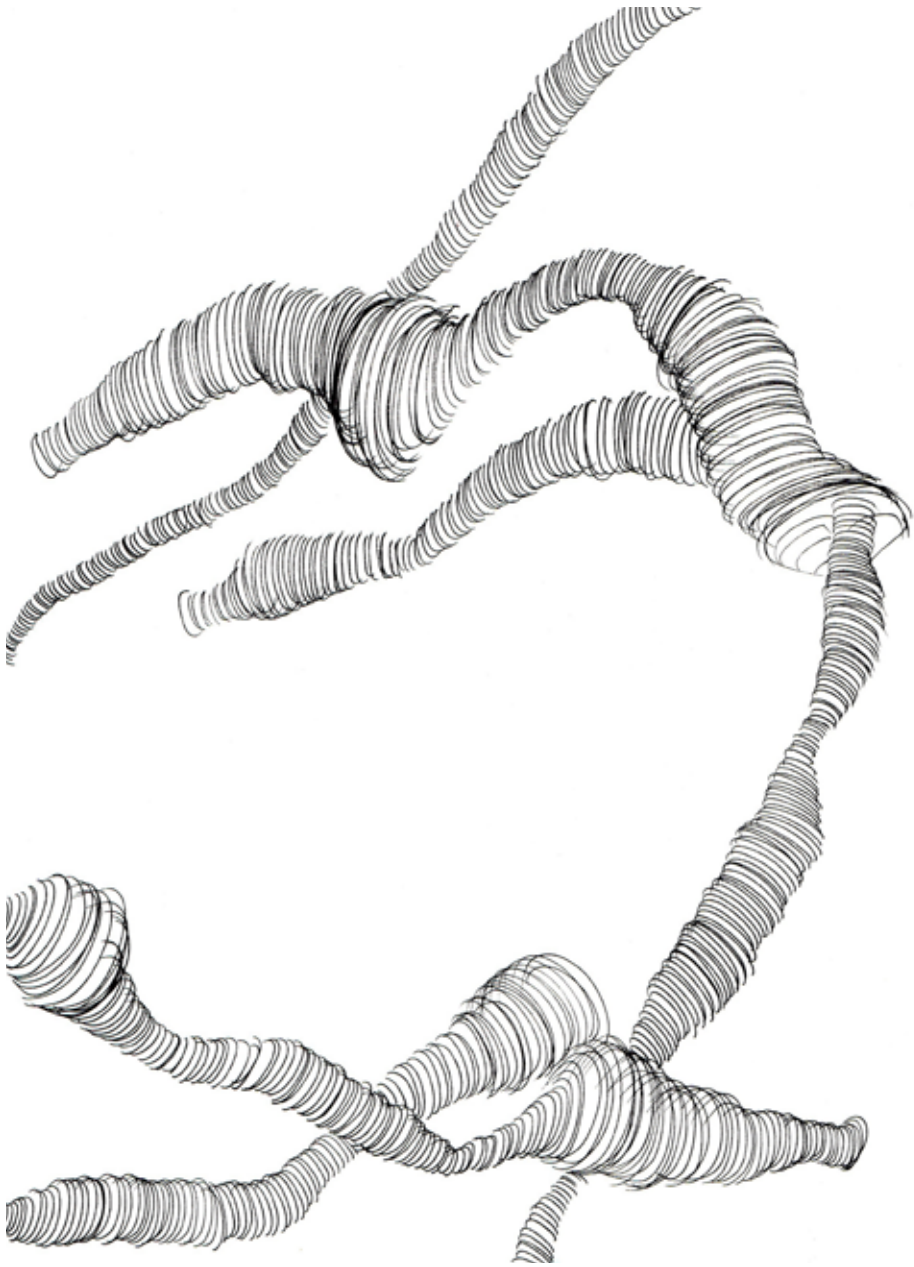
### STEMMEN OEFENING

---

Neem twee vellen blanco papier (A4) en je favoriete tekenmateriaal: bijvoorbeeld potlood, stiften, pen, pastel. Zet de timer op 10 minuten. Teken in stilte, stop na 10 minuten. Je hoeft de tekening dus niet af te maken. Teken wat je wilt: krassen, doodelen, naar de werkelijkheid, het mag allemaal. Je stopt pas met tekenen als de tijd op is. Op het tweede papier schrijf je tijdens het tekenen de gedachten op die voorbijkomen, de stemmen die je in jezelf hoort. Iedere keer als je een gedachte hebt, noteer je deze op papier, om vervolgens weer verder te gaan met tekenen.

Neem een minuut en omcirkel die zinnen/woorden, die wat met jou doen, die raken (positief of negatief). Wissel vervolgens je ervaring en deze stemmen uit met je buurman/vrouw (2 x 2 minuten). Afsluitend schrijf je 5 minuten in stilte over deze oefening en wat je hebt ervaren, gehoord, gedacht en hoe de stemmen doorklinken. Schrijf automatisch, dus noteer alles wat voorbijkomt.

---



## IK VOEL ME ALS EEN NOMADE...

*"...in een vruchtbaar afwisselend landschap waar ik in eigen tempo reis, en stop op plekken waar het dan te doen is. Ik trek lijntjes, laat sporen achter, het pad lijkt soms uitgewist, loopt dood. Maar hoe ik ook verder ga, er verrijst weer een nieuw pad, of oude paden worden weer begaanbaar."*

Ik teken organische vormen, slangen doemen op. Ze doen me denken aan een rizoom. Een ondergronds wortelstelsel met verschillende ingangen, die met elkaar in verbinding staan. Welke ingang je ook kiest, als je binnen bent ben je gekoppeld. En afhankelijk van de ingang die je kiest verandert je route door het stelsel. Het is een beeld van eindeloze vertakkingen die alsmaar groeien, een rizoom is nooit af.

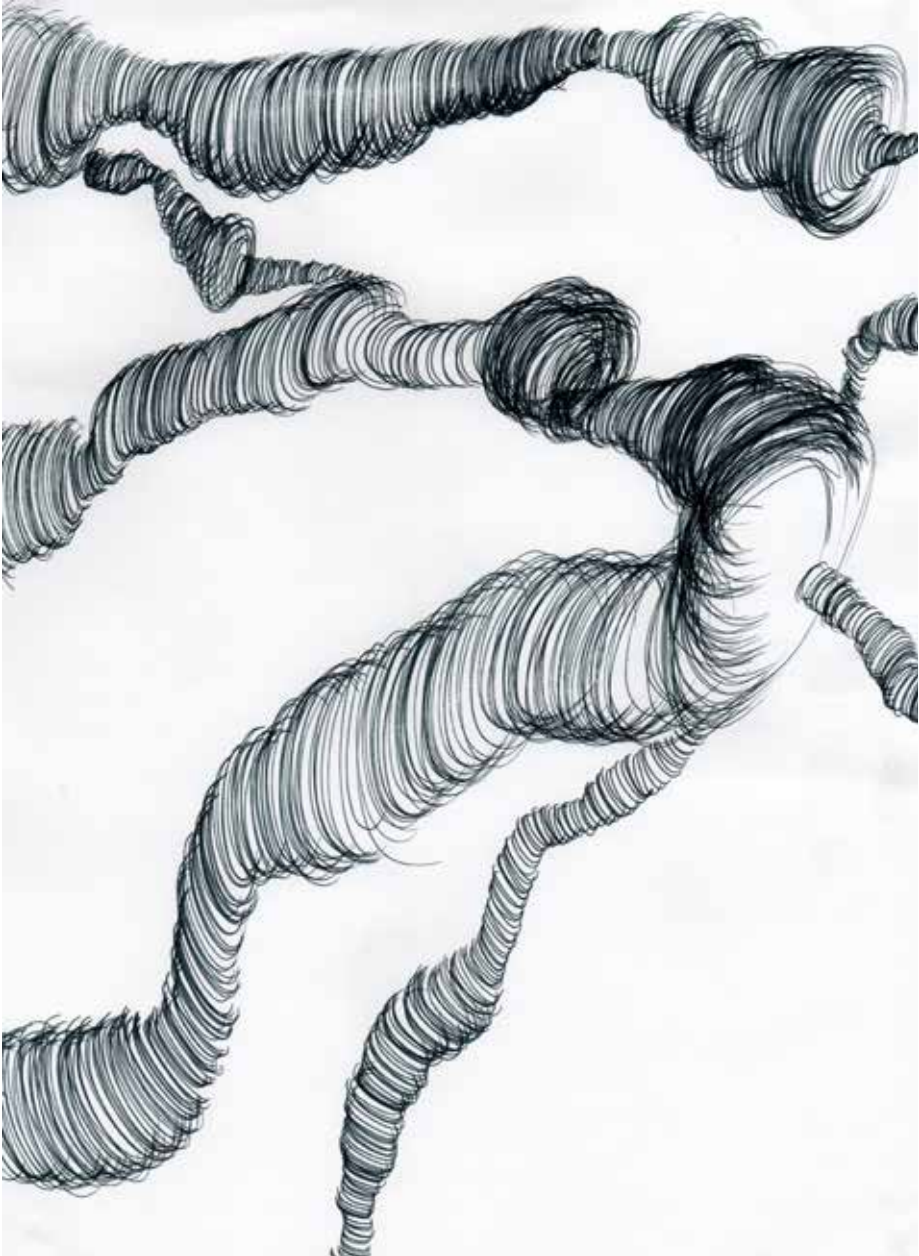
De filosoof Deleuze gebruikt het rizoom als metafoor voor zijn 'roep om anders, nomadisch denken'. Om denken te zien als een open systeem dat permanent in beweging is, in plaats van te denken in een hiërarchie van geordende lagen.<sup>1</sup>

Mijn maakproces voelt als een rizoom: niet een proces van A naar B, maar als een wandeling in een verzameling van ingangen. Als een onderzoek dat nooit af is. De rizomen geven mij de ruimte om te dwalen, te ontdekken en het te laten ontstaan in het proces.

Studenten hebben moeite met dit dwalen. Ze gaan het liefst van A naar B. Ze willen weten waar ze aan toe zijn en hoe ze hun opdracht gaan aanpakken. Dat is hoe ze het gewend zijn. Aan het begin van de minor geven we studenten korte maakopdrachten, die nog niets met de eindopdracht van doen hebben. Hiermee zetten we ze aan tot observeren, verzamelen, experimenteren en spelen met dat wat op je pad komt. Ze creëren meerdere perspectieven om te ervaren, te verbeelden en te onderzoeken. Om nieuwe wegen te volgen.

Is dat wat maken doet? Een ruimte bieden om andere ingangen te ontdekken? Om via de handen, het materiaal, de verwondering, de verbeelding, andere paden te volgen en iets anders te doen dan wat je gewend bent?

<sup>1</sup> Deleuze, G., & Guattari, F. (2004). *Rizoom: een inleiding*.



## HET BEGIN VAN EEN OERBEELD

*"Het doet me denken aan het begin waar vormen ontstaan.  
Waar niets iets wordt. Het lijkt een bron waar vorm ontstaat.  
Ben ik de vorm aan het onderzoeken hoe ik er wil zijn?"*

De eerste week van het programma gaan studenten drie dagen op reis naar een zelfgekozen bestemming in het buitenland, alleen of in tweetallen. Sommige studenten zijn nog nooit alleen op reis geweest. Met een aantal kijk en maakopdrachten sturen we ze van het gebaande pad af. Om middels ervaringsgericht leren de ruimte buiten hun comfortzone voorzichtig te verkennen, te leren 'durven'.

In deze nieuwe context ontstaat ruimte om met andere ogen te kijken en te ervaren. Hoe kijk jij, waar kijk jij naar, wat raakt jou wezenlijk? Studenten ontdekken hun fascinaties en maken (opnieuw) kennis met hun bronnen, hun inspiratie. Daarbij komen veel vragen op. Persoonlijke vragen die gaan over eigen normen en waarden, over identiteit en menszijn. "Waar kom ik vandaan, waartoe ben ik hier, en waar wil ik heen?" Deze vragen vormen de start voor hun maakproces. Vragen die niet altijd vanzelfsprekend aan bod komen in een vastomlijnd studieprogramma. Het zijn vragen die van binnenuit ontstaan.

De uitdagingen zijn er ook op gericht om studenten bewust te maken van hun (belemmerende) overtuigingen, gevoelens en angsten. Stemmen die vaak ook gaan over de angst om te maken, denken dat je niet creatief bent. De stemmen uit de onderstroom, de ijsberg onder water wordt hiermee geraakt. Het deel dat vaak niet zichtbaar is, maar wel grotendeels de koers van de berg (persoon) bepaalt. Het zijn stemmen die we allemaal horen, en die we in het gewone leven niet zo makkelijk met elkaar delen. Maar die door het delen ervan en door de herkenning met de ander een ander soort gesprek opleveren, met ruimte voor kwetsbaarheid en menselijkheid. Ze nodigen uit tot zichtbaar worden. Hier komen makerschap en persoonlijke vorming, bildung, dichtbij elkaar.

Alsof het makerschap de weg vrijmaakt voor de groei in menszijn en de wereld opent op existentieel niveau.





IK VOEL WAT MIJN LIJF EN HANDEN WILLEN,  
MAAR MIJN HOOFD ZIT IN DE WEG

*"Ik heb een beeld in mijn hoofd dat ik probeer te vinden in het materiaal. Ik maak, verwoest, verwoed, koortsachtig. Er ontstaat niets, behalve frustratie omdat datgene wat in mijn hoofd zit er niet uitkomt. Moet ik weten waar het over gaat of mag ik maken en zien wat er gebeurt?"*

Ik puzzel al een aantal weken over hoe ik mijn artikel wil schrijven, hoe het aan te pakken, wat te schrijven, hoe het eruit komt te zien. Ik draai in cirkeltjes, ik zit vast. Waar moet ik beginnen?

In de dagelijkse tekeningen denk ik niet na over wat ik maak. Ik voer een gesprek met het materiaal, met de handeling, met mijn lichaam. Ik word het materiaal ingetrokken, opgenomen in het proces. Ik laat de beelden naar me toekomen, laat ze groeien. Ik maak van binnenuit.

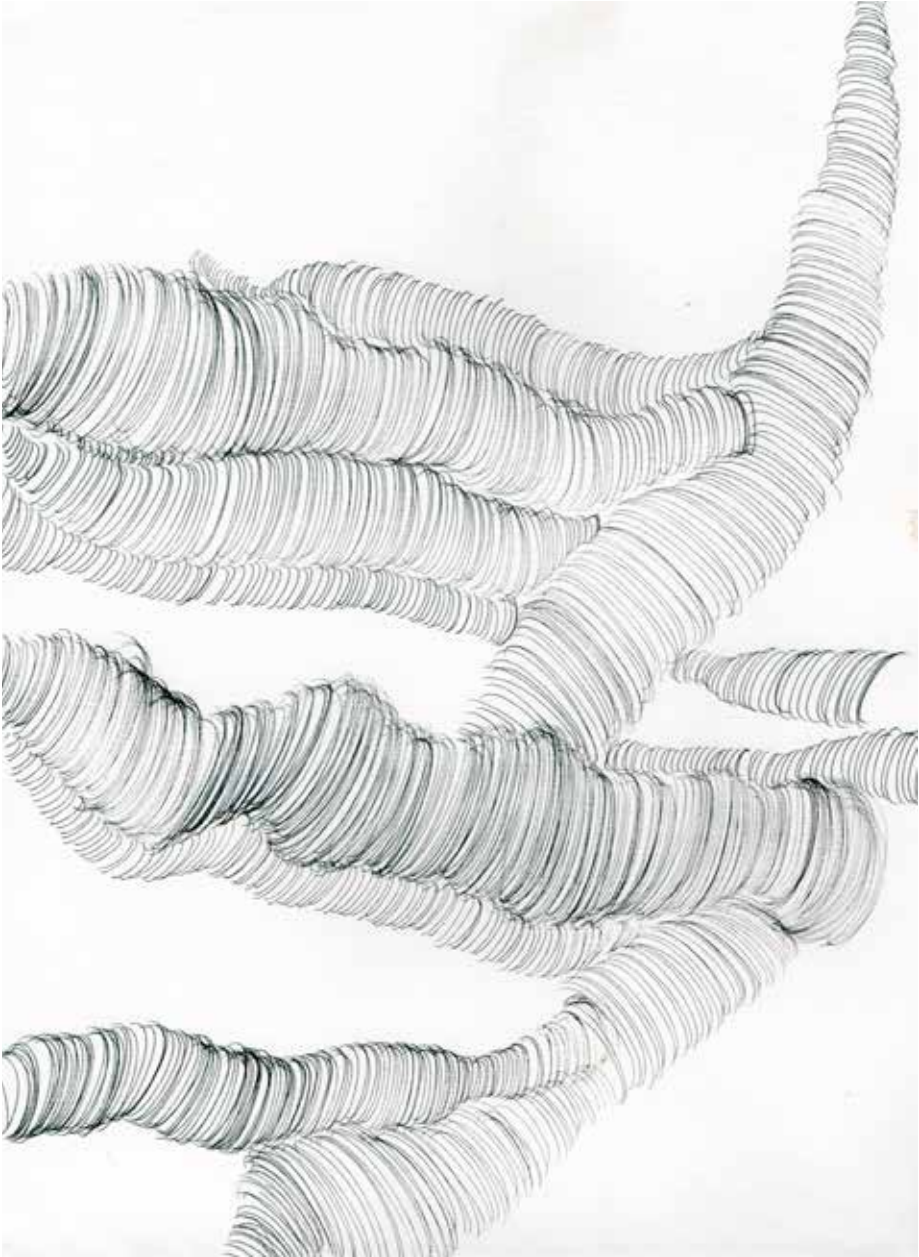
Ik heb hier geen last van mijn soms krampachtige hoofd, dat hele andere dingen bedenkt. Ik heb geen last van de stemmen in mijn hoofd, die zeggen dat het ergens op moet lijken of nergens op lijkt.

Ook studenten zitten veel in hun hoofd, en voelen de druk van (hun veelal zelf) gecreëerde verwachtingen. Ze bedenken in hun hoofd de mooiste concepten, maar gaan uiteindelijk niet aan de slag uit angst dat het gaat mislukken. Of ze stellen uit omdat ze niet weten waar te beginnen. Met oefeningen rondom lichaamsbewustzijn en specifieke maakopdrachten proberen we studenten uit hun hoofd te halen en tot maken/doen te brengen. Opdrachten die het lichaam en de tactiliteit aanspreken, die uitnodigen om te luisteren naar wat het lichaam te vertellen heeft. Waardoor het werk vanuit het maken in plaats van het denken kan ontstaan.

*“In mijn proces moet ik durven te beginnen en niet bang zijn dat het lelijk is. Begin er gewoon aan. Misschien zelfs zonder dat je weet wat het wordt. Bedenktijd belemmert mij namelijk in het werken aan het product. Zonder verwachtingen mislukt je werk minder snel.”*

Wat gebeurt er als we vaker afdalen naar ons lijf en onze handen opzoeken, de intelligentie van ons lichaam toelaten? Als we maken vanuit dat wat zich aandient?

Het intuïtief maken is een maken dat uit mijn lichaam voortkomt, en niet vanuit mijn hoofd ontstaat. Het is mijn lichaam hier dat aan het denken is.



## LAAT ME NOG EVEN TEKENEN

*"Ik weet nog niet hoe het verschijnt, welke vorm het aanneemt. Hoe lekker vind ik het om me nog even in die blanco wereld, dat blanco canvas te bevinden. Als een slang te bewegen tussen de flarden en fragmenten. Het niemandsland tussen het vormloze en de vorm. Het open moment, de onzekerheid daartussen. Waar niets geen niets meer is, en iets nog geen iets is. Vormloos is ook een vorm."*

In mijn maakproces, het dagelijkse tekenen, creëer ik een ruimte om samen met het materiaal en de ervaringen te zijn, en nog even niet naar de rode draden op zoek te gaan. Ik creëer lummeltijd, de tijd van de tussenruimte, het niet weten. In dit proces voel ik minder angst om iets op tafel te leggen. Er is geen eindresultaat, er is enkel een weergave van een moment.

Lummelen is als vertragen, ademen. Het voelt als zuurstof toevoegen aan het materiaal, om het op eigen tempo te laten rijpen en groeien. En juist in die ruimte kunnen nieuwe dingen of inzichten ontstaan.

Het valt me op dat studenten heel erg gericht zijn op het resultaat. *“Wat moet ik doen om een voldoende te halen?”* is een veelvoorkomende vraag aan het begin van de minor. Als de leeropbrengsten van het vak de resultaten niet bepalen, dan is er altijd nog het vastgelegde aantal studiepunten dat studenten moeten halen om hun studie te kunnen voltooien. De meeste studenten lijken dan ook liever op safe te spelen, en proberen hun opdrachten zo snel mogelijk af te vinken om aan het eindwerk te beginnen.

En juist door het resultaat los te laten ontstaat de ruimte om je te laten verrassen. Dat vergt een andere mindset van studenten: waarin onzekerheid, het niet weten waar je aan toe bent toegelaten moet worden. Een van de leerdoelen in de minor is dan ook om studenten te stretchen om te verblijven in dat niet weten. We dagen ze dus uit om zo lang mogelijk in proces te blijven, te blijven onderzoeken. Ruimte te maken voor het experiment, te mislukken en perfectionisme los te laten. En dat is een onbekend, en spannend gebied. Want hoe kun je in het proces blijven, hoe kun je het niet weten, als je aan het eind van de rit afgerekend wordt op een eindproduct?

Welke ruimte biedt het strakke onderwijs-systeem aan studenten om het resultaat uit te stellen, om zonder dat resultaat voor ogen nog even te sudderen in het proces? Kan dat proces dan ook een eindresultaat zijn?



DE KUNSTENAAR BEVINDT ZICH ALS HET WARE ZELF OP HET VLOT,  
ZONDER DWINGEND RICHTSNOER, STUURLOOS ZWALKEND OP DE  
GOLVEN, GECONFRONTEERD MET EEN ENORME VRIJHEID

*"Ik verzuip, en in het verzuipen ontstaat de ruimte om te ontdekken, te spelen.  
Je suis médusé, ik sta versteld."*

De hoeveelheid aan data overweldigt me. En in de vrijheid van het tekenen ervaar ik ook paniek. Waar moet ik beginnen, hoe moet ik beginnen, waar gaat dit heen?

Tijdens een van mijn dagelijkse tekeningen popt de stem op die vraagt: "Wat gebeurt er als je de tijd laat bepalen? Als de tekening niet af hoeft?"

Ook studenten hebben last van een teveel aan vrijheid:

*"Ik ben deze vrijheid niet meer gewend. Normaal krijgen we voor een vak heldere doelen. Vier punten. Dan kan ik het afvinken. Dan weet ik tenminste wat ik kan verwachten, wat zij van mij verwachten. Alles is al ingevuld. En ik hoef niets anders te doen. Want dan krijg ik mijn punten niet. Maar hier in deze minor zijn geen kaders, het is vaag. Wat moet ik leren? Hoe word ik nu beoordeeld? Hoe weet ik of ik het goed doe? Die vrijheid ken ik niet meer. Die ben ik langzaam kwijtgeraakt in mijn studie. We moeten opnieuw leren omgaan met die vrijheid. Ik moet mijn eigen kaders maken."*

Door bewust de kaders wat te laten vieren, dagen we studenten uit om minder op safe te spelen. En dat kan ook beangstigend, overweldigend zijn, alsof ze verzuipen. Wij mensen hebben houvast nodig om ons vrij te voelen. Gaat het erom dat we in de kaderloze vrijheid zelf de spelregels en dus **eigen** kaders leren maken? Is het die vrijheid die de ruimte schept om te groeien?

Ik maak mijn (spel)regels strakker,  
en het tegenovergestelde gebeurt in  
mijn tekeningen, ik voel me vrijer.

# Jij bent de kunstenaar, jij bepaalt de vorm

*“Wat doet mijn pen? Wie leidt mijn pen?”*

*“Bepaalt het vorige lijntje de komende lijn, of ben ik aan zet en bepaal ik dat zelf?”*

Uit mijn eigen maakproces ontstaat een aantal inzichten over maken, makerschap, de kracht ervan, en wat deze kunnen betekenen binnen de onderwijscontext van de CHE.

## De nomade

We doen de dingen zoals we ze gewend zijn om te doen. We bewandelen de bekende paden, op weg naar een beeld dat voor ons ligt. Het curriculum laat zien wat nodig is voor een student om een diploma te halen. We bewegen ons daarbij vaak van A naar B. Een maakproces biedt de ruimte om als een nomade te zwerven in het materiaal, andere ingangen te ontdekken, te verbeelden en nieuwe paden te bewandelen. Weg van de voorspelbare wegen die al uitgestippeld zijn. Je kunt leren om het anders te doen dan hoe je gewend bent en daarmee kun je nieuwe perspectieven aanboren.

## Het oerbeeld

In een maakproces ontstaat ruimte voor meerstemmigheid: om met andere ogen te kijken en onszelf en de ander nieuwe vragen te stellen. Existentiële vragen, die raken aan onze identiteit. Dit zijn vragen die het onderlinge gesprek openen, met ruimte voor kwetsbaarheid, twijfels en waarin alle stemmen er mogen zijn. Je leert jezelf en de wereld om je heen beter kennen. Hiermee schept makerschap ruimte en aandacht voor de menskant, de groei in menszijn.

## Lichaamswijsheid

We zitten zo vaak in ons hoofd. Het hoofd dat heel veel weet, maar dat ons ook kan verlammen in onze acties. Omdat we bang zijn niet te voldoen aan de verwachting, omdat het perfect moet zijn of omdat we niet weten waar te beginnen. Waar blijft de kennis van ons lichaam, ons lijf? In een creatief maakproces werk je juist met je handen, vanuit je lichaam kan het werk ontstaan. Je bedenkt geen werk, je maakt een werk. Er ontstaat ruimte om de wijsheid van je lichaam te laten spreken.

## Niemandland

In de prestatie maatschappij van nu voelen we de druk om te presteren, te excelleren, te profileren, sneller, beter te zijn. We zijn gewend om in resultaten te denken, daarmee meten we succes. Alsof we continu op zoek zijn naar de snelste weg naar het resultaat. In een creatief maakproces is het proces belangrijker dan het resultaat. Daarin is het juist belangrijk om te vertragen, te experimenteren en het resultaat nog even uit te stellen. Hiermee creëren we ruimte waarin zich nieuwe inzichten kunnen aandienen. Een ruimte waar het resultaat mag mislukken en het proces uiteindelijk een succesvol resultaat kan zijn.

### Het belang van verzuipen

Waar we ook komen in deze wereld, overal treffen we kaders en protocollen, regels die (vaak) van bovenaf zijn vastgesteld. In een maakproces ben je helemaal vrij, kun je als maker al het mogelijke maken. Hier kunnen we de kaders loslaten, regels overboord gooien en verzuipen. Zo ontstaat de ruimte om te ontdekken, te spelen, te spartelen, op zoek te gaan naar je eigen vorm. Het navigeren door deze ruimte, door dit creatief proces, noopt je tot het zoeken naar een eigen manier van werken. Door het ontbreken van kaders ga je eigen regels, nieuwe kaders scheppen die voor jou werkbaar zijn. Het opent de weg naar creatief leiderschap.



# Tot slot

Makerschap creëert ruimte om via andere ingangen jezelf beter te leren kennen, eigen ruimte in te nemen, leiderschap te ontwikkelen. Het vergroot daarmee de mogelijkheden om als mens te navigeren en het hoofd te bieden aan de complexe vraagstukken, onzekerheden, veranderingen en ontwikkelingen van de toekomst.

Hoe kan de CHE, voortbouwend op de ervaringen van deze minor meer ruimte en mogelijkheden bieden voor creatief makerschap in het onderwijs?

De groep docenten die verantwoordelijk is voor deze minor heeft binnen de bestaande structuur van de CHE andere wegen en mogelijkheden aangeboord en daarbij het experiment omarmd. Ze kregen de vrijheid en hebben gaandeweg het proces de minor gemaakt. Met hun eigen makerschap hebben zij het makerschap bij studenten aangewakkerd. En dat vraagt dus om ruimte, een open veld, waarin de kaders nog niet bepaald zijn en eigen kaders gevormd kunnen worden.

Als we toekomstige professionals willen leren om makers te zijn, dan zal de onderwijsorganisatie zelf het makerschap ook moeten omarmen om die ruimte voor maken te ontsluiten. Hoe kunnen we makerschap aanwakkeren in het bredere instituut, bij de beslissers, de systeemmakers?

Ik zou hiertoe alle betrokken partijen van de CHE willen uitnodigen voor een maakgesprek, om al makend deze ruimte te gaan verkennen. Een gesprek over de rol en het belang van makerschap, waarin al makende de kaders opnieuw bekeken kunnen worden, nieuwe perspectieven en ingangen kunnen ontstaan. Om vanuit deze vrijheid, nieuwe vormen te gaan maken. Zodat het makerschap als een rizoom kan verschijnen en via verschillende paadjes van binnenuit de organisatie kan binnensijpelen.

## BRONNENOVERZICHT

- Bayles, D., & Orland, T. (2001). *Art & Fear: Observations on the Perils (and Rewards) of Artmaking*. London: Image Continuum Press
- Christophe, N. (2018). *Tienduizend idioten*. Zeewolde: ABC Uitgeverij
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2004). *Rizoom: een Inleiding*. Utrecht: Uitgeverij Spreeuw
- Sennett, R. (2016). *De Ambachtsman: de mens als maker*. Amsterdam: Uitgeverij J.M. Meulenhoff
- Rosmalen, B. van (2016). *Muzische Professionalisering: Publieke waarden in professioneel handelen*. Utrecht: Uitgeverij IJzer

**Utrecht, 2020**

Redactie: Bart van Rosmalen, Peter Rombouts en Hanke Drop

Eindredactie: Hanke Drop

Vormgeving: Anton Feddema, [www.afeddema.nl](http://www.afeddema.nl)

Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU), Lectoraat Kunst en Professionalisering

de kunst van **HKU** nieuwe verbindingen  
nieuwe toepassingen

Alles in deze uitgave is bedoeld voor toepassing in alle onderwijstypen en onderwijssituaties.

Experimenten, missers en successen graag delen met de redactie en/of de auteur(s)